

TARTIŖMALI İLMÎ İHTİSAS TOPLANTILARI -II

İSLÂMÎ İLİMLERDE
METODOLOJİ/USÛL
MES'ELESİ

II

Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları, 1,2,3

15-16 Mart ; 19-20 Nisan ; 17-18 Mayıs 2008

Çamlıca Sabahattin Zaim Kùltür Merkezi

İstanbul 2009

“METİN TENKİDİ” ÜZERİNE BAZI TESPİTLER ve ÖNERİLER

Doç. Dr. Şükrü ÖZEN*

Ekim 1998'de katıldığım İslâmabad-Pakistan'da düzenlenen Ebû Hanîfe Konferansı'nda Alman oryantalist Miklos Muranyi'nin kapanış konuşmasında İslâm Dünyası'na yönelik "İstanbul, Kahire, Şam gibi İslâm Dünyası'nın önemli merkezlerindeki kütüphanelerde bulunan yazmalar telef olmadan biran önce tahkik edilerek yayımlanmalıdır" çağrısını hatırlıyorum. Bu çağrıda aynı zamanda yazma eserlerin yayımlanması konusundaki kayıtsızlıktan şikâyet edilmekteydi. Aradan geçen on sene zarfında bu kayıtsızlık hususunda özellikle ülkemiz söz konusu olduğunda henüz aksini söyleyebileceğimiz önemli bir aşamanın kat edilmediği görülmektedir. Ancak sevindirici olan bir husus vardır ki son yıllarda teknolojinin sağladığı yeni imkânlar ve kendilerine mirasımızı korumayı vazife bilen insanlarımızın gayretleri sayesinde hiç değilse kütüphanelerde çürümekte olan bu değerli hazine dijital ortama aktarılarak hem muhafaza edilmekte ve hem de erişim kolaylığı sağlanmaktadır. Eserlerin internet ortamından erişiminin sağlanması noktasındaki bazı teşebbüsler de takdir ve şükranla anılmayı hak etmektedir. Umarız kısa sürede bu konuda da büyük mesafeler kat edilir.

Günümüzde gerek Arap ülkelerinde gerekse Batı ülkelerinde İslâm yazmalarıyla ilgili merkezler bulunmakta, bu merkezler gerek yazmaların tanıtımı ve gerekse tahkikli neşir kuralları konusunda kitap ve dergiler neş-

* TDV. İslâm Araştırmaları Merkezi(İSAM), s.ozen@mailcty.com

redip konferanslar düzenlemektedirler. En zengin İslâm yazmaları koleksiyonlarına sahip ülkemizde bu tür organizasyonların bulunmaması şüphesiz büyük bir eksikliklerdir.¹ Bu eksikliğin farkına vararak böyle bir toplantıyı düzenleyen İSAV yetkililerine ve yaptığı çalışmanın semeresini bizlerle paylaşan Sayın Salahattin Polat hocamıza şükranlarımı arz eder ve bu çabanın gayretleri muharrik olmasını temenni ederim

Bu yazıda Sayın Polat'ın geniş hacimli ve muhtevalı tebliği üzerinde doğrudan görüş beyan etmek yerine tebliğde dile getirilen iki konu (hadîs metin tenkidi ve tenkitli neşir) üzerindeki düşünce ve tespitlerimi dile getirip özellikle fıkıh literatürünün neşri ile ilgili bazı tespit ve önerilerimi sizlerle paylaşacağım.

I. HADİS METİN TENKİDİ²

Batı medeniyetinin ortaya koyduğu sosyal ve felsefi bilimlerin (*social sciences, humanities*) terminolojisiyle kendilerini ifade eden bir kısım Müslüman aydınların İslâm medeniyetinde bu disiplinlere ait konuların birebir karşılıklarını bulamadıkları durumlarda İslâm tarihinde bu tür konulara hiç eğilinmediği yahut bunların yeterince dikkate alınmadığı ve bu durumun İslâm tarih ve medeniyeti açısından bir eksiklik teşkil ettiği şeklinde bir söylemle ortaya çıktıkları görülmektedir. Geçmişin bütününe yönelik bu tür e-

¹ IRCICA'nın hazırlayıp neşrettiği çeşitli yazma eser kataloglarını burada şükranla anmak gerekir.

² Ülkemizde son yıllarda hadiste metin tenkidi konusunu ele alan gerek doktora tezi, gerek makale ve gerekse tercüme şeklinde bazı çalışmalar yayımlanmış ve birçok çalışmada da bu konuya değinilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır. 1. *Metin Tenkidi Prensipleri Açısından Sâhîh-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi*: Mustafa Ertürk, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995 (Doktora Tezi) [Bu çalışma daha sonra *metin tenkidi: (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)* adıyla yayımlanmıştır (Ankara: Fecr Yayınları, 2005)]. 2. *Hadiste Metin Tenkidi*: Enbiya Yıldırım. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996 (Doktora Tezi); 3. *Hadiste Metin Tenkidi Metodları* (orjinal adı: *Mekâyîsü nakdi mütûni's-sünne*): Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, çev. İlyas Çelebi - Adil Bebek - Ahmet Yücel, İstanbul: Kitabevi, 1997; 4. *Hadis Tenkidi: Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları*, Salih Karacabey, Bursa: Sır Yayıncılık, 2001.

leştiriler Müslümanların kendi ilmî disiplinlerine gerektiği gibi sahip çıkmadıkları, ilmî faaliyetleri sağlam zeminde yürütmedikleri izlenimi vermektedir. Böylelikle haddizatında medeniyetlerin, kendilerine özgü yapılarının meseleleri farklı algılamalarına yol açacağına tabii oluşu nazar-ı dikkate alınmadığı gibi onları farklı formlarda çözüme kavuşturmuş olmaları da gözden kaçırılmaktadır. Bu bakımdan İslâm medeniyetinin meselelerini başka bir medeniyetin formları ile açıklamaya çalışırken bu işe kalkışanların ele aldıkları meselelerle ilgili olarak kısa zamanda toplu biçimde ulaşabilecekleri bir literatürün bulunmaması yalnızca bu teşebbüste bulunanları ilgilendiren bir problem olması yanında gerçekte İslâm medeniyetinin bir problemi olmasa gerektir. Öte yandan İslâm medeniyeti içinde sorun olarak görülmeyen bazı meselelerin ele alınmamış olmamasının bir eksiklik teşkil etmeyeceği de açıktır. Bu noktada İslâm medeniyeti ve Batı medeniyetine ait unsurlar karşılaştırılırken dikkatlerden uzak tutulmaması gereken bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Farklı medeniyetlere ait kavramları ele alırken bu kavramların bizim medeniyetimizdeki karşılıklarını aynı çerçevede bulma yanılışına kapılmayıp belli meselelerin bu iki medeniyette hangi çerçevede nasıl ele alındığını sorgulamak daha sağlıklı bir yol olsa gerektir.

Günümüzde bazı Müslüman aydınların ileri sürdükleri İslâm tarihinde metin tenkidi ve özellikle hadîs metin tenkidi yapılmadı şeklinde bir iddia dile getirilmeden önce İslâm medeniyetinin kendisine has meseleleri bulunduğu için öncelikle bu meseleleri yine kendisine has yöntemlerle çözmüş olduğu düşüncesinden hareketle, araştırmaya, bu yöntemlerin neler olduğu ve hangi formlar içinde ifade edildiği üzerinde bir ön çalışma yaparak başlanmalıydı. Zira bir husus gerçekten ihtiyaç ise insanlar o ihtiyacı gidermek üzere mutlaka bir yol arayışına girerler ve kendi bilgi birikimleri ve tarihsel tecrübelerine göre meselenin çözümüne gayret ederler. Şüphesiz Müslümanlar için de, başta Hz. Peygamber'in sözleri olmak üzere muhtelif ilim dallarında üretilen yazılı metinlerin hem rivayet ve hem de metin açısından sıhhatli biçimde ortaya konması bir ihtiyaç olarak görülmüş ve bu yolda büyük bir emek harcanmıştır. Bu sebeple "bizde hadîs metin tenkidi yapılmadı" demek yerine hadîs metin tenkidinin İslâm medeniyetinde hangi çerçevede ele alındığını araştırmak icap eder.

Sayın Polat'ın tebliğinde hadîslerin bazı kriterlerle tenkidinin İslâm'ın klasik çağından beri mevcut olduğu, ancak hadîs metinlerinin tenkit yöntemlerini kapsayan özel bir terim ve kavram üretilmediği, daha ziyade "Hadislerin Kur'ân'a arzı, hadîsin nazara aykırılığı" gibi tabirlerle her bir tenkit kriteri ayrı ifade edildiği kaydedildikten sonra bu konunun "İhtilâfü'l-hadîs, Muhtelefü'l-hadîs, Müşkilü'l-hadîs, Teâruz, Te'vîl" gibi daha geniş ve genel başlıklar altında ele alındığı belirtilmiştir. Bu ifadelerden müellif tarafından öncelikle metin tenkidine ilişkin kavramsal çerçevenin mevcudiyetinin kabul edildiği, fakat daha geniş ve genel başlıklar altında ifade edilen bu kavramsal çerçeveye isim üretilmediğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Ancak kavramların her zaman bir tek kelime ile ifade edilme zorunluluğu bulunmadığı göz önüne alınacak olursa özellikle ilk üç ifadenin (İhtilâfü'l-hadîs, Muhtelefü'l-hadîs, Müşkilü'l-hadîs) bu yöntemlerin tatbik alanını ifade etmek üzere geliştirilmiş terimler olduğu açıktır. Nitekim usûlü'l-fıkıh terimi iki ayrı kelimedenden oluşsa da bir kavramı ifade ettiği gibi burada asıl konumuzla ilgili olarak da hem Batı'da ve hem Türkiye'de kavramla ilgili üretilen terimlerin dahi iki kelimedenden mürekkep olduğu görülmektedir (*textual criticism*, metin tenkidi). Anlam kümesini karşılamak üzere klasik literatürde terimler üretildiği bir gerçeklik olduğuna göre şu halde problem sadece klasik literatürde buna metin tenkidi denmemiş olması ve bu ifadenin Batı'dan ödünç alınarak modern Müslüman aydınlarca kullanılmaya başlanmış olmasıdır.

İlk dönem muhaddisleri çalışmalarında Hz. Peygamber'e dair her türlü tarihi malzemenin sahih biçimde tespitini öncelikle için hadîslerin metin tenkidini müstakil bir uğraş alanı olarak görmemişlerdir. Nitekim meşhur muhaddislerden A'meş (ö. 148/765) İmam Ebû Hanîfe'ye "Ey fakihler topluluğu! Sizler hekimsiniz, bizler eczacıyız" demiştir.³ Ancak hadîsçiler hadîs rivayetinde sadece senedle yetinilmeyip metinle ilgili de araştırma yapmanın öneminin farkındaydılar. İmam Şâfiî (ö. 204/820) sened tenkidi yanında me-

³ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Haydarabad 1976, s. 13.

tin tenkidine de dikkat çekerek hadîs metin tenkidi kâidelerinden iki temel kâideyi (akla ve daha güçlü bir delile aykırılık) zikretmiştir:

"Hadisin, az bir kısmı hariç, doğruluk ve yalanlığına çoğunlukla haber verenin doğru ya da yalancı bir kimse oluşuyla istidlâl edilmektedir. O az kısımda ise hadîsin doğru ya da yalan oluşuna muhaddisin rivayetinin, emsâlinin var olabilme imkânın bulunmaması yahut daha sağlam ve doğruluğuna daha çok delâlet bulunan rivayete aykırı olmayısıyla istidlâl edilir."⁴ *el-Câmi'us-sahîh* sahibi İmam Müslim (ö. 261/875) ise "Geçmiş selefimizden zamanımıza kadar, bir haber nakleden ve bir eser (rivayet) taşıyan herhangi bir kimse hafızası en güçlü, yanlıştan en çok sakınan ve en sağlam biçimde ezberleyip nakleden kimselerden olsa bile illâ ki onun da hıfzında ve naklinde yanlışlık ve yanlgı mümkündür"⁵ diyerek daha sonraki dönemlerde "İsnâdın sıhhatinden metnin sıhhati lâzım gelmez"⁶ prensibini vazeden hadîsçilere öncülük etmiştir. Hadis metin tenkidi kriterleri başta usûl-i fıkıh kitapları olmak üzere diğer İslâmî literatürde çeşitli vesilelerle ele alınmış ve tefsir kitapları, hadîs şerhleri ve fıkıh eserlerinde tatbik edilmiştir. Hadis metin tenkidi kuralları özellikle Hanefîlerin içinde yer aldığı ehl-i re'y çevrelerinde geliştirilmiş, geniş biçimde irdelenmiş, hadîs metinlerinin sahih olması ille de onunla ameli gerektiren bir husus olarak görülmemiş, amel için ayrı şartlar dikkate alınmış ve bu sebeple de pek çok rivayet sahih senedlere sahip oldukları halde elenmiştir. Bu durum ehl-i hadîs tarafından hadîslere muhalefet olarak değerlendirildiği için Hanefîler onların şiddetli eleştirilerine maruz kalmışlardır.

⁴ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1979, s. 399.

⁵ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Kitâbü't-Temyîz* (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn* adlı eserine ek olarak), Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1990, s. 170.

⁶ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb*, Kahire: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve evlâdih, 1968, s. 6; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri Ullûmi'l-hadîs* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1979, s. 36.

Hanevîlerin kendi metin tenkidi kriterleri çerçevesinde bugün elimizde mevcut hadîs külliyyatında kaydedilen birçok hadîsle amel etmedikleri bilinmektedir. Meselâ *Sahîh-i Buhârî*'deki bütün hadîslerle amel etmedikleri şârihlerin ilgili hadîslerdeki açıklamalarından anlaşılacağı gibi bizzat Buhârî'nin, adı geçen eserinde *Kitâbü'l-Hiyel* adlı bir bölüm açarak burada "Hz. Peygamber şöyle dedi veya şöyle yaptı", "bazı insanlar ise buna aykırı olarak şöyle dedi" diyerek İmam Ebû Hanîfe'nin amel etmediğini ileri sürdüğü hadîsleri sıraladığı görülmektedir. Tirmizî de hadîslerin sonunda söz konusu hadîsin ilim adamlarınca uygulamaya esas alınıp alınmadığını veya bu konuda farklı kanaatlerin bulunup bulunmadığını zikreder. Kuşkusuz hadîsle amel edilmemesi hadîsin sıhhatine hâlel getirmeyeceği gibi onun reddi anlamına da gelmez. Sadece ilgili konuda başka bir delilin esas alındığı, o hadîsin ise nesh edilmiş olması veya genel bir hüküm koymayıp belli durumlara özgü hükümleri ifade ediyor olması gibi bazı özel hallerinin bulunduğunu ifade eder.

Hadis metin tenkidinin sahâbe asrından itibaren var olduğuna dair kaynaklarda birçok anekdot bulunmaktadır. Hatta Hz. Âişe'nin sahâbenin yaptığı nakillerdeki yanlışları düzelttiği anekdotlar bir kitap hacmindedir.⁷ İslâmî ilimlere ait yazılı metinlerin oluşmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren özellikle reddiye literatürü ile birlikte hadîs metin tenkidine yönelik çalışmaların da başladığı söylenebilir. Reddiye literatürünün bir devamı niteliğindeki hilâfiyat literatürü başta olmak üzere hacimli fıkıh eserleri hadîs metin tenkidi uygulamalarının en canlı örnekleridir. Hadis metin tenkidi İslâmî literatürün her alanına sirayet etmiş ve çok farklı yerlerde farklı münasebetlerle yapılmıştır. Ancak bu alandaki çalışmaların en kapsamlıları kuşkusuz büyük hadîs mecmualarına yapılan şerhlerdir. Meselâ İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-Bârî* ve Bedreddin el-Aynî'nin *Umdetü'l-kârî* adlı hacimli *Sahîh-i Buhârî* şerhleri gibi pek çok eserde hadîslerin farklı varyantları ele alı-

⁷ Bedreddin Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-İcâbe li-irâdi mâ istedrekethu Âişe ale's-sahâbe* adlı muhtelif Arapça baskıları yapılan eserini Bünyamin Erul Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (Ankara : Kitabiyat, 2000).

nup incelenmekte ve onlar hakkında oldukça kıymetli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

II. YAZMA METİN TAHKİKİ

1. İslâm Ülkelerine Tahkikli Neşir Metodunun Girişi

İslâmî yazma eserlerin metinlerinin tahkikli neşirleri on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa'da Yunan ve Latin klasiklerinin neşir metotlarını dikkate alan oryantalistlerin çabalarıyla doğmuş ve yirminci yüzyıl ortalarından itibaren de Arap Dünyası'nda tahkikli neşirler ortaya çıkmaya başlamıştır. İslâm Dünyası'na tahkikli neşir metodu ile ilgili kuralların ilk olarak yine oryantalistler tarafından tanıtıldığını görmekteyiz.⁸ Alman müsteşrik Gotthelf Bergsträsser 1931-1932 yıllarında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili Bölümü'nde mastır öğrencilerine tahkikli metin neşri konusunda konferanslar vermiş⁹ ve Fransız oryantalistler Régis Blachère ve Jean Sauvaget *Règles pour éditions et traductions de textes Arabes*¹⁰ adlı Arapça yazma metinlerin tahkik usullerine dair bir eser yayımlamışlardır. 1950'lerin ortalarından itibaren Arap yazarlar da tahkik kuralları ile ilgili eserler neşretti-

⁸ Hz. Peygamber'den nakledilen hadislere ait farklı rivayetlerin ve metinlerin derlenmesi, daha sonra bu derlemelerden tasnif yoluyla oluşturulan hadis külliyatlarının nesilden nesle aktarılma sırasında farklı nüshalarının bir araya getirilerek karşılaştırılmaları suretiyle metinlerin tashihi ve bunlarla ilgili kuralların, esasların ve yöntemlerin belirlenmesi konusunda ilk dönemlerden itibaren muhaddislerin gösterdikleri muazzam çabalar inkâr olunamaz. Yine bütün alanlara şamil olmak üzere kitapların tashihi ve mukabelesi ile ilgili kuralların da Müslüman müellifler tarafından ele alındığı bilinmektedir. Ancak burada oryantalistlerin bir önceliğinden söz edilirken yazma bir eserin basımdan önce muhtelif nüshalarının bir araya getirilerek müellife ait orijinal nüshaya en yakın metni belirleme çalışması ve bunun için geliştirilen yöntemlerin matbu esere yansıtılması dikkate alınmaktadır.

⁹ Bu konferanslarda sunulan metinleri Muhammed Hamdî el-Bekrî *Usûlü nakdi'n-nusûs ve neşri'l-kütüb* adlı kitapta bir araya getirerek neşretmiştir (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1969, 144 s.).

¹⁰ Paris: Societe d'Éditions les Belles Letters, 1945, 43 s; Bu eser Mahmûd el-Mikdâd tarafından *Kavâidü tahkiki'l-mahtûtâti'l-Arabîyye ve tercümetuhâ* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır - Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1988] adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir.

ler. 1956 yılında Şam'da toplanan Kahire, Şam ve Bağdat'ın ileri gelen Arap ulemasından oluşan altı kişilik bir komisyon Salâhaddin el-Müneccid'in hazırladığı eserdeki tahkik kurallarını bazı değişikliklerle yazma eserlerin neşrinde esas alınmasının uygun olacağına dair tavsiye kararı aldılar.¹¹ Arapların tahkik kurallarıyla ilgili neşrettikleri eserler başlarda oryantalistlerin etkisiyle ortaya çıkmış küçük risâlelerden ibaret iken zamanla oldukça kıymetli çalışmalar da yapılmıştır.¹²

¹¹ Salâhaddin el-Müneccid, *Kavâidü tahkiki'l-mahtûtât*, 7. bs., Beyrut: Dâri'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1987, s. 3-5.

¹² Eserlerdeki niceliksel artışa dikkat çekmek üzere sayfa sayılarını ekleyerek tahkik usul ve kuralları hakkında yayımlanan bazı eserleri kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

1. *Tahkikü'n-nusûs ve neşruhâ*: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî - Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1374/1954 (98 s.);

2. *Kavâidu tahkiki'l-mahtûtât*: Salâhaddin el-Müneccid, Beyrut: Dâri'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1955 (32 s.);

3. *Menhecü tahkiki'n-nusûs ve neşrihâ*: Nûrî Hammûdî el-Kaysî - Sâmî Mekî el-Ânî, Bağdat: Matbaatü'l-Meârif, 1975 (168 s.);

4. *Tahkikü't-türâsi'l-Arabî: Menhecühü ve tetavvuruhü*: Abdülmecîd Diyâb, Kahire: Semîr Ebû Dâvûd, 1983 (382 s.)

5. *Muhâdarât fi tahkiki'n-nusûs*: Ahmed Muhammed el-Harrât, Medine: el-Menâre li't-tibâa ve'n-neşr ve't-tevzî', 1404/1984 (84 s.);

6. *Menâhicü tahkiki't-türâs beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn*: Ramazân Abdüttevâb, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî; 1406/1985 (s. 436);

7. *el-Mürşidü'l-vesîk ilâ merâcii'l-bahs ve usûli't-tahkik*: Câsim b. Muhammed b. Mûhelhil el-Yâsîn, Adnan b. Sâlim er-Rûmî, Kuveyt: Dâri'd-Da've, 1987 (188 s.);

8. *Tahkiku nusûsi't-türâs fi'l-kadîm ve'l-hadîs*: es-Sâdık Abdurrahman el-Giryânî: Mecma'ü'l-Fâtih li'l-Câmiât, 1989 (158 s.);

9. *Usûlu kitâbeti'l-bahs ve kavâidü't-tahkik*: Mehdi Fazlullah, Beyrut: Dâri't-Talîa, 1993 (125 s.)

10. *Tahkikü'l-mahtûtât beyne'l-vâki' ve'n-nehci'l-emsal*: Abdullah b. Abdürrahim Useylân, Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1994 (343 s.);

11. *Usûlu kitâbeti'l-bahsi'l-ilmî ve tahkiki'l-mahtûtât*: Yûsuf el-Mar'aşlî, Beyrut: Dâri'l-Ma'rife, 1424/2003 (312 s.);

12. *Fî tahkiki'n-nas: enzâr tatbikiyye nakdiyye fi menâhici tahkiki'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâri'l-Garbi'l-İslâmî, 2004 (591 s.);

13. *Kitâbü'l-Vâfi fi üsûs ve hutuvâti tahkik ve neşri'l-mahtûtât*: Abdullah b. Abdullah b. Ahmed el-Havsî, San'a: Vezâretü's-Sekâfe ve's-Seyâha, 1425/2004 (I-II, 528-1152).

Tahkik konusunda yapılan bazı çalışmalara ilişkin değerlendirmeler ve 1994'e kadar yazılan 36 çalışmanın toplu listesi için bk. Abdullah b. Abdürrahim Useylân, *Tahkikü'l-mahtûtât beyne'l-vâki' ve'n-nehci'l-emsal*, s. 18-24, 319-322.

Arap Dünyası'nda görülen tahkikle ilgili gerek teorik ve gerekse pratik çalışmalar kadar olmasa da ülkemizde de tahkik çalışmalarının bir geçmişi bulunduğu muhakkaktır. İstanbul Üniversitesi'nde ders verdiği yıllarda birçok önemli yazma eser metninin tahkikine imza atan Hellmut Ritter'in Türk ilim âlemine bu usulleri tanıtmada büyük katkısı olmuştur. Hatta öğrencisi Ahmet Ateş'in ifadesine göre memleketimizde gerçek mânâda tenkitli metin neşri usulünün yerleşmesi ve böyle usullere göre hazırlanmış olan metinlerin neşri onun derslerinden sonra başlamıştır.¹³ Ritter'in neşirlerinin çok uzun zamanlar en iyi neşirler olarak değerlerini muhafaza edeceğini söyleyen Ateş'e göre o, tenkitli metinlerin neşrinde yalnız şarkiyatçıların kurdukları esaslardan istifade etmemiş, klâsik filolojide varılan neticelerden de faydalanmış ve neşredilen metinleri daima mümkün olduğu kadar en iyi el yazması nüshalara istinat ettirmiştir.¹⁴

Ritter'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurduğu Şarkiyat Enstitüsü'nün çıkardığı *Şarkiyat Mecmuası* çevresinde yetişen Ahmet Ateş, Nihad M. Çetin, Ahmet Subhi Furat, Tahsin Yazıcı gibi Türk akademisyenler de oldukça değerli tahkikler neşretmeye ve yazma eserlerle ilgili tanıtım ve araştırma yazıları yayımlamaya muvaffak olmuşlardır. Maalesef bu oluşum daha iyi noktalara getirilmeden sona ermiştir. Günümüzde tahkik çalışmalarında şahsî gayretlerle biraz kıpırdanma olsa da organize şekilde bu görevin üstlenilmediği gözlenmektedir. Burada özellikle yazmaların tanıtımı ve neşri ile ilgili oluşumlara ihtiyaç bulunduğunu ısrarla dile getirmek belki himmet sahiplerini bu yönde mesai sarf etmeye tahrik edecektir.

2. Tahkik Bilgi ve Tecrübe Gerektiren Bir İştir

Şüphesiz her ilmî tetkik alanının bir kıymeti vardır ve her biri kendi yerinde değerlidir. Sayın Polat'ın "Ülkemizde ve İslâm Dünyası'nda tanık olduğumuz ve metin tenkidini hafife alan bir anlayış mevcuttur" tespiti ülke-

¹³ Ahmet Ateş, "Hellmut Ritter", *Şarkiyat Mecmuası*, V (1964), s. 3.

¹⁴ Ateş, a.g.m., s. 5.

miz açısından daha bir önem arz eden bir tespit olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendilerinin izlenimlerini bizzat gözlemlediğimi ve aynen paylaştığımı söyleyebilirim.

Tebliğde metin tenkidi uygulamasını hafife alan anlayışın uzantısı olarak İslâm Dünyası'nda gittikçe yaygınlaşan bir şekilde mastır ve doktora tezi seviyesindeki henüz bilim adamı adayları diyebileceğimiz kişilere tenkitli metin neşri tezleri yaptırıldığından şikâyet edilmektedir. Buna ilâve olarak ilâhiyat fakültesi öğrencilerine tahkikin lisans bitirme tezi olarak yaptırıldığını söyleyebiliriz. Gerekli bilgi ve donanuma sahip olmayan, biraz Arapça okuyabilen lisans yahut yüksek lisans öğrencileri sıklıkla bu alana yönlendirilmektedirler. Zira ülkemizde akademik camiada, tenkitli metin neşrinin Arapça bilenlerin işi olduğuna dair yaygın yanlış bir kanaat dolaşmaktadır. Oysa anadili Arapça olanların yaptığı neşirlerin pek çoğunda ciddi okuma hatalarına rastlamaktayız.¹⁵ Buna karşın İslâm kültür çevresinde yetişmemiş, ama yeterli derecede akademik eğitim almış oryantalistlerin yaptıkları neşirlerin ne kadar değerli oldukları ehlinin malumudur. Zira onların belli bir akademik olgunluğa kavuştuktan sonra böyle bir işi deruhte ettikleri görülmektedir.

Tahkikli neşir konusunda mükemmeliyetçi tavır da büyük bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayreddin Karaman hocamızın bu gibi durumlarla ilgili olarak verdiği bir örnek vardır. Merhum Muhammed Tanci İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inin çok mükemmel bir tahkikini hazırlamasına rağmen bir türlü son noktayı koymamış ve vefat ettiği için de eser gün yüzü görememiştir. Memleketimizde tahkikli metin neşri meselesi bunu küçük işlerin adamlarının yapacağı bir iş olarak gören müstağni bir tavırla mükemmeliyetçi tavır arasında sıkışmış kalmış görünümü vermektedir.

¹⁵ Meselâ Osmanlı âlimlerinden Molla Lutfi'nin *Risâle fi'l-ulûmi's-şer'iyye ve'l-Arabiyye* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1994) adlı eserini neşreden Refik el-Acem hilâf ilminin tanımında geçen "ibrâm" ve "nakz" terimlerini iki kez üst üste "ibhâm" ve "naks" olarak okumuştur (s. 55). Yazma nüshada öyle yazıyor olsa bile bu ilmin terminolojisinden haberdar olan bir kimse bu hatayı tekrarlamak yerine düzeltme yoluna giderdi.

Bir işi küçük görmek kadar onun yapılabilmesi için imkânsıza yakın şartlar ileri sürmek de caydırmak için yeterlidir. Bu sebeple bir metot önerilirken "Bu iş yapılmasın" demenin bir başka yolu keşfedilmemelidir. Yegâne metot şudur gibi bir tavırla meseleye bakmak ilmî bir bakış açısı olmadığı gibi bu tavır yapılan işlerden daimî bir hoşnutsuzluğu beraberinde getirecektir.

Batı Dünyası'nda klasiklerin neşrinde tek bir metodun bulunmaması, muhtelif yönelişlerin, metot ve kabullerin bulunması da bu işin değişkenliğini gösteren en önemli kanıtlardır. Şüphesiz bu iş büyük bir titizlik isteyen ve belli bir metot değil, ama mutlaka sağlam bir metot takip edilmesi gereken bir husustur. Bu metodun belirlenmesinde ise hem genel usul bilgilerinden ve hem de her bir yazma metnin biricikliği dikkate alınarak pratik ihtiyaçlardan hareket edilmelidir. Bunun yanında neşri hazırlayacak kişinin farkları ve problemleri keşfedecek normal bir pratik zeka, azami dikkat, sabır ve gayret¹⁶; yazı stilinden gramerine ve belâgatına kadar metnin dili, tarihi ve ilişkili olduğu alanlarda yeterli bilgi ve donanuma sahip olması gerekir.

3. Bazı Yazma Eserlerin Neşirlerinde Görülen Özensizlik

İslâm tarihi boyunca Ebü'l-Leys es-Semerkindî, İmam Gazâlî, Muhyiddin İbn Arabî gibi çok eser vermiş olan şöhretli âlimlere çeşitli sebeplerle, başkaları tarafından yazılan eserlerin nispet edildikleri bilinmektedir. Bu nedenle kütüphanelerde ele geçen bir eseri sırf üzerinde yazan bilgilere dayanarak bir âlimin adıyla yayımlamak doğru bir yöntem olamaz. Bu bakımdan bir eseri neşre hazırlayacak kimsenin müellifin biyografisi, dönemi ve bilhassa düşünce sistemi üzerinde geniş bir bilgi birikimine sahip olması gerekir. Özellikle o eserin diğer güvenilir kaynaklarca dikkate alınıp alınma-

¹⁶ Câhiz'in şu sözü tahkikin çok sabır isteyen zor bir iş olduğunun güzel bir ifadesidir: "Bazen kitabın müellifi bir yazım hatasını veya düşen bir kelimeyi düzeltmek ister; ancak ona yeni baştan serbest lafızlı ve değerli manalar içeren on yapraklık bir yazı yazmak bu eksikliği tamamlayıp sözün bağlantı yerine koymaktan daha kolay gelir" der. Bk. *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 79.

dığını araştırmak, ondan yapılan nakillerle mevcut nüsha veya nüshaları karşılaştırmak da bu noktada önem arz etmektedir.

Müelliflerin tespitinde gereken özenin gösterilmediği basılmış eserlere pek çok örnek vermek mümkündür. Bu yayımlarda o kadar özensizlik dikkati çekmektedir ki kitaplar başka müelliflere nispet edilebilmekte ve/veya başka isimlerle yayımlanabilmektedir. Meselâ *Usûlü's-Şâfi* adlı eser, içinde İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'den (ö. 430/1039) iktibaslar bulunmasına rağmen 344 (955) yılında vefat eden Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâfi'ye nispet edilerek yayımlanmıştır (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982). Yine içinde Kudûrî (ö. 428/1037; bk. s. 73, 185), Pezdevî (ö. 482/1089; s. 240), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090; bk. s. 242, 300, 383, 435), Kâdîhân (ö. 592/1196; bk. 240) gibi âlimlerden iktibasların yer aldığı bir eser *Fetâva'n-Nevâzil*¹⁷ adıyla Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye (ö. 373/983) nispet edilerek yayımlanmıştır.

Ebü'l-Leys'e ait henüz basılmamış olan gerçek *en-Nevâzil* ile bir alâkası bulunmayan bu eserin her ne kadar yazmasının kapak sayfasında ve girişinde yer alan bilgiler yayımlanan ismi doğrular nitelikte ise de yukarıda işaret edilen âlimlerden yapılan nakiller ve eserin üslubunun (konu başlarında hukukî kavramların sözlükteki ve İslâm hukukundaki anlamlarının verilmesi, Belhli fakihlerin görüşlerine geniş yer ayrılması gibi) Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin diğer eserlerinin üslubuna uymaması dikkate alındığında bu eseri ona nispet etmenin imkânsızlığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Yazarına yanlış nispet edilerek defalarca yayımlanan ve Türkçe'ye de bu şekilde tercüme edilen en meşhur eser muhtemelen Fakîh Ebû Ca'fer es-Sürmârî'ye [eş-Şîrmârî?] ¹⁸ ait olmakla beraber Ebû Zeyd ed-Debûsî'ye nispet edilen *Te'sîsü'n-nazar*'dır.

¹⁷ nşr. es-Seyyid Yûsuf Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

¹⁸ Bu âlim ve bir başka eseri hakkında bilgi için bk. Şükrü Özen, "Ebû Hanîfe'nin Usûl ve Furû Anlayışının Kelâmî Temelleri", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, II, 129-130.

Alâeddin Muhammed el-Buhârî'nin (ö. 841/1438) *Fâdıhatü'l-mülhidîn ve nâsıhatü'l-muvahhidîn* adlı eseri metinde Dımaşk'ta yazıldığı belirtilerek bu isimle açıkça anıldığı halde (bk. s. 10) müellifin hocası Sa'deddin et-Teftâzânî'ye nispet edilerek *Risâle fî vahdeti'l-vüçûd* adıyla yayımlanmıştır.¹⁹ Bu tür yanlışlıklar genellikle eserlerin başlarında veya sonlarındaki müsten-sihler tarafından yazılan bazı kayıtlardan kaynaklanmaktadır. Bu konuda rastlanan en önemli yanıltıcı etkenlerden biri de kütüphane katalog kayıtlarıdır.²⁰ Özellikle ülkemiz kütüphanelerindeki katalog kayıtları üzerinde yaptığımız incelemelerden vardığımız sonuçlara göre bu tür yanlış kayıtlar *Keşfü'z-zunûn*'da verilen bazı bilgilerin yazmalarla birebir ilişkilendirilmelerinden kaynaklanmış gözükmektedir.

Kimi zaman da aynı eser muhtelif adlarla yayımlanabilmektedir. Nitekim Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) ait bir eser önce Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin tahkikiyle öğrencisi Hüsâmeddin el-Kudsî tarafından *Def'u şübheti't-teşbîh* adıyla neşredilmiş,²¹ ardından Kevserî'nin tahkiki ve Muhammed Ebû Zehra ve Cum'a el-Hûlî'nin takdim yazılarıyla *Def'u şübehi't-teşbîh bi-eküffi't-tenzîh* adıyla²² ve sonra aynı eser Kevserî baskısından haberdar olan Muhammed Münîr el-İmâm tarafından *el-Bâzü'l-eşheb: el-munkazz alâ muhâlifi'l-mezheb*²³ adıyla yayımlanmıştır. İbnü'l-Cevzî'ye *Def'u şübehi't-teşbîh* ismiyle Cemâleddin İbnü'l-Mibred (ö. 909/1503) bir eser nispet etmekte²⁴ ise de diğer klasik kaynaklarda bu isme en yakın olarak kendisine İbn Teymiyye *Keffü't-teşbîh bi-keffi't-tenzîh*

¹⁹ İstanbul: Ali Bey Matbaası, 1294/1877.

²⁰ Radiyyüddin es-Serahsî'nin *el-Muhît* adlı eseri Şemsüleimme es-Serahsî'nin bu isimde bir eseri bulunmadığı halde birçok kütüphane kaydında kendisine nispet edilmiştir.

²¹ Dımaşk: Matbaatü't-Terakkî, 1345/1927.

²² Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 1976; yine aynı adla nşr. Hasan es-Sekkâf, Amman: Dârü'l-İmâm en-Nevevî, 1991.

²³ Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1987.

²⁴ Ebü'l-Mehâsin Cemâleddin Yûsuf b. Hasan b. Ahmed İbnü'l-Mibred, *Mu'cemü'l-kütüb* (nşr. Yüsri Abdülganî el-Bişrî), Kahire: Mektebetu İbn Sina, 1989, s. 76.

ve Zehebî *Keffü't-teşbih bi-eküffi ehli't-tenzih* adıyla bir eser nispet etmektedirler.²⁵

Ayrıca İbn Teymiyye'nin *er-Red ale'l-Hanâbile* adıyla İbnü'l-Cevzî'ye nispet ettiği eserin muhtevasına dair verdiği bilgilerden bu eserin burada sözü edilen eserle aynı olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nde (IX, 104-105) "*Def'u şühbeti't-teşbih*" adıyla tanıtılan eserin bir yazmasına ait verilen örnek ilk iki sayfanın resminde yer alan bilgilerden bu yazmanın, her ne kadar İbnü'l-Cevzî'ye ait muhtasar bir kelâm eseri olduğu anlaşılrsa da *Def'u şühbeti't-teşbih* adıyla basılan eserle tıpa tıp aynı olmadığı anlaşılmaktadır.²⁷ Bütün bu yayımlardan en ilginç şüphesiz Muhammed Münîr el-İmâm'a ait olandır. Zira her ne kadar iki yazma nüshasının başlarında ve sonlarında yer alan kayıtlarda eserin adı *el-Bâzü'l-eşheb: el-munkazz alâ muhâlifi'l-mezheb* olarak zikredilmişse de mukaddimesinde bizzat müellif bu ismi fıkıh alanında hilâfiyata dair yazdığı esere ad olarak verdiğini açıkça zikretmektedir.

Osmanlı metinlerinin Latin harfleriyle neşrinde de özellikle İslâmî ilimlere dair terminolojinin ve hatta şahıs, kitap ve yer isimlerinin yanlış okunduklarına sıkça rastlamaktayız. Oysa zamanımızda tarih ve edebiyat gibi alanlarda çalışan bu araştırmacıların çok yakınlarında kendilerine bu gibi konularda yardımcı olacak İslâmî ilimleri bilen insanlar bulmaları zor olmasa gerektir. Bir metnin genelde İslâm kültür tarihinde ve özelde belli bir alanda ifade ettiği anlamı kuşbakışı görmeden tahkikine kalkışmak en azından o metne bir saygısızlıktır.

²⁵ İbn Teymiyye, *Der'ü teâruzı'l-akli ve'n-nakli* (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim), Beyrut: Dârü'l-Künûzi'l-Edebiyye, 1978, VIII, 60; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnâût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984/1404, XXI, 374.

²⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî), Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1991, IV, 165-166; krş. İbnü'l-Cevzî, *Def'u şühbeti't-teşbih bi-eküffi't-tenzih*, s. 98-100, 111.

²⁷ Eseri yayımlayanlardan Muhammed Münîr el-İmâm *İslâm Ansiklopedisi*'nde örnek sayfalarının resmi verilen nüsha (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1561) ile ilgili şöyle bir bilgi vermektedir. Kapak sayfasında *Kitâbü Ahbâri's-sifât* kaydı bulunan ve mukaddimesi farklı olan 42 varaklık bu yazma eserin sayfa 36'dan sonraki kısmı yayımlanan eserle örtüşmektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Bâzü'l-eşheb*, nâşirin mukaddimesi, s. 19, 26.

Metin tenkidi yöntemiyle bir yazma eseri neşrederken bütün nüshaların farklarını tek tek göstermek belki önemli olmayabilir; ancak mutlaka mevcut nüshaların hepsinin görülmesi metnin tarihini ortaya koymak bakımından son derece önemlidir. Nüshalar metin harici, ancak metinle ilgili pek çok bilgi içerir. Bunların başında müellifin metinde mücmel yahut müphem verdiği bazı ifadelerin açılımları bulunmaktadır. Meselâ özellikle Osmanlı metinlerinde çoğu zaman bir görüşün kime ait olduğu belirtilmez, bunlar müellif tarafından veya o metnin bağlamını bilen biri tarafından kenarlara yazılır. Ayrıca müellif metin içinde kapalı kalan bazı hususları sayfa kenarında kısaca açıklar ve bu açıklamanın sonuna kendisine ait olduğunu gösteren "minhu" ifadesini koyar. Minhuvât adı verilen bu tür kayıtlar maalesef çoğunlukla basımlarda yer almamakta ve araştırmacılar basılan eserlerin yazmalarına müracaat etmedikleri için de bu tür faydalı bilgilerden istifade yolu kapatılmaktadır.²⁸

Müellifin ve müstensihlerin ferağ kayıtları eserin yazıldığı şartları (mevsim, medrese, şehir vs.), istishab (temellük) kayıtları eserin seyahatlerini, fiyatını, eserin elinde bulunan şahıs için önemli olan olayları (çocuğunun doğum tarihi, bir kadı, müderris ya da sultanın nasb veya azil tarihlerini vs.) içerir. Bu sebeple mümkün olduğunda neşirden istifadeyi artırmak için bu tür kayıtları neşre taşımakta yarar vardır.

4. Eserin Neşrinden Önce Bütün Nüshaları Görüp İncelemenin Öneme Dair Bazı Anekdotlar

İmam Mâtürîdî ile ilgili yaptığım bir araştırma dolayısıyla Sadrüşşehîd'in *Şerhu Edebi'l-kâdî* adlı eserinde Mâtürîdî'nin bir görüşüne re-

²⁸ Minhuvâtın eserin asıyla birlikte basıldığı örnekler de bulunmaktadır. Meselâ bk. Saçaklızâde Mehmed el-Mar'aşî, *Takrîru'l-kavânîn fi'l-âdâb*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289/1873, s. 98-130; Bodrumlu Ömer Lütfi, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293; İsmail el-Gelenbevî, *Risâletü'l-Kıyâs*, İstanbul 1297; Mîr Zâhid el-Herevî (Muhammed Zâhid b. Muhammed Selîm [Eslem] el-Herevî), *Şerh ale'r-Risâleti'l-Kutbiyye fi't-tasavvur ve't-tasdik*, İstanbul: Mekteb-i Sanâyi Mâtbaası, 1310. Herevî'nin eserinin minhuvâtı yeni baskısında ta'likât adıyla verilmiştir (*Risâletâni fi't-tasavvur ve't-tasdik*, nşr. Mehdî Şeraîfî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, s. 215-292). Minhuvât tabiri bazı kaynaklarda minhiyyât şeklinde de geçmektedir.

feransta bulunduğuna ve müellifin bu görüşü *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr* adlı eserinde anlattığı ifadesine rast geldim. Ancak bizim bu eserin bazı yazma nüshalarında yaptığımız incelemelerde bu görüşe rastlamadığımız gibi Mâtürîdî'den bir iktibasa da rastlamadık. Fakat daha sonra Sadrüşşehîd'in aynı adlı eserinin bir başka nüshasını incelediğimizde ilginç bir durumla karşılaştık. Müellif aynı esere biri büyük, diğeri muhtasar iki şerh yazmış, muhtasar olanda hadîslere ve rivayetlere yer vermemiştir.²⁹ *Keşfü'z-zunûn* gibi kaynak eserlerde bile bu duruma açıkça dikkat çekilmemiş, sadece muhtasardan daha sonra yazılan büyük nüshanın mukaddimesinden nakledilen³⁰ pasajdan müellifin daha önce muhtasar bir eser yazdığı istidlâl edilebilir.

Burada metnin tarihi ile ilgili kendi yaşadığım tecrübeyi sizlerle paylaşmak isterim. Radıyyüddin es-Serahsî'nin *el-Muhît* adlı eseri ile ilgili bir araştırmam sırasında bu eserin İstanbul kütüphanelerindeki mevcut yazmalarına ait 82 cilt tutan farklı hacimlerdeki nüshalarını inceledim. Bunlardan birinde bu büyük hacimli eserin ilk cildinin bitiriliş tarihini tespit etmeme rağmen eserin tamamının bitiriliş tarihi ile ilgili kayda ancak en son baktığım nüshanın sonunda rast geldim. Bu nüshanın ferağ kaydına göre eserin müellif tarafından yazımı 13 Şaban 561'de (14 Haziran 1166) Halep'te tamamlanmıştır.³¹ Bu tarih yazarın biyografisi açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bibliyografik kaynaklar genellikle onun 544 yılında vefat ettiğini belirtirler.

Söz konusu bilgidен hareketle müellifin biyografisi hakkında Halep tarihi ile ilgili kaynaklar üzerinde yaptığımız inceleme sonunda müellifin 27 Receb 571 (10 Şubat 1176) Cuma günü Dımaşk'ta vefat ettiğini saptamış olduk. Bu kaynaklara müracaatımız aynı zamanda Alâeddin el-Kâsânî'nin Serahsî'den sonra 541-543 yılları arasında Halep'te Halâviyye Medresesi müderrisliğine atandığı şeklindeki iddiayı yanlışlamıştır. Zira tarihî kayıtlara

²⁹ Şükrü Özen, *Ebü Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlüniün Yeniden İnşası*, İstanbul 2001 (basılmamış doçentlik çalışması), s. 63-64 (dipnot: 160).

³⁰ *Keşfü'z-zunûn*, I, 563.

³¹ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 961, vr. 626a.

göre medrese 543 veya 544 yılında faaliyete geçmiştir ki bu durumda söz konusu rivayet dikkate alındığında daha medrese kurulur kurulmaz yahut kurulmadan önce Kâsânî orada görev yapmış olmaktadır. Oysa bizim bu araştırmamız neticesinde Serahsî'nin bu göreve 564'ten sonra atandığı ve Kâsânî'nin de ancak ondan sonra görev yapan bir başka müderrisin ardından bu göreve atanmış olduğu ortaya çıkmış oldu. Öte yandan aynı eserin ulaştığımız bir başka nüshasının kapak sayfasında Kınalızâde Ali Çelebi'nin müellifle ilgili diğer kaynaklarda rastlanmayan bazı biyografik bilgiler yanında eserle ilgili değerlendirmelerini içeren bir açıklaması kaydedilmiştir ki (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 962, vr. 1a) bu bilgiler ve değerlendirmeler de fıkıh tarihi açısından oldukça önemlidir.

Bir metnin matbu nüshalarıyla yetinmeyip mevcut yazma nüshalarına bakmanın sağladığı avantajlara örnek olarak Şeyhülislâm İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) ünlü sufi Muhyiddin İbn Arabî hakkında verdiği iddia edilen fetvayı örnek gösterebiliriz. Bir çok hacimli eserin içinde nakledilen ve fetva olduğu kaydedilmekle birlikte klasik Osmanlı fetva formuna uygun düşmeyen yarım sayfalık bir risâle formundaki bu metnin görme imkânını bulduğumuz 29 yazma nüshasının 22'sinde İbn Kemâl'e ait bir tasdik ibaresi yer almaktadır. Bu ise eserin aslının İbn Kemâl tarafından yazılmadığının bir göstergesidir. Nitekim sadece iki nüshada karşılaştığımız bir ibare bu tezi güçlendirmektedir. Buna göre Masdar Muslihuddin adında birinin talebi üzerine Müftî Şeyh unvanıyla tanınan AbdülKerim el-Kâdirî (ö. 951/1544) bu metni kaleme almış ve sonra Muslihuddin sureti İbn Kemâl'e arz etmiş ve o da Müftî Şeyh'in yazdığı metni imzalamıştır. Bu veriler ışığında metinle, İbn Kemâl, İbn Arabî'nin türbesi ve Osmanlı tarihinin bazı ayrıntılarıyla ilgili modern araştırmalarda ifade edilen pek çok yargı yeniden süzgeçten geçirildiğinde yapılan spekülasyonların önemli bir kesiminin geçersizliği ispatlanmaktadır.³²

³² Bu spekülasyonların neler oldukları ve yazma nüshalardaki verilerin bunları nasıl geçersiz kıldığı ile ilgili olarak bk. Şükrü Özen, "Ottoman *Ulamâ'* Debating Sufism: Settling the Conflict on the İbn 'Arabî's Legacy by *Fatwâs*", *El Sufismo y las normas del Islam: Trabajos del*

Mevcut yazmaların hepsine ulaşmanın önemi konusunda son olarak bir başka hususa daha dikkat çekmek istiyorum. İslâm ilim ve kültür tarihi açısından son derece büyük önemi haiz bazı eserler bile mevcut nüshaları tetkik edilerek bu nüshalara ait metinlerin tarihi gerektiği gibi çalışılmış değildir. Meselâ İmam-ı A'zam'a nispet edilen akâid risalelerin sıhhatleri eskiden beri tartışıla gelmiştir.³³ Buna rağmen şimdiye kadar belki bir kaç nüshaya bakılarak yayımlanan bu eserlerin hemen hiç birisinin ilmî usûllerle bütün yazmaları bir araya getirilerek tenkitli neşirleri yapılmamıştır. Klasik kaynaklarda bu eserlerden iktibaslar yapıldığı bilinmektedir. Elinde bu eserin nüsha ya da nüshaları bulunduğu tahmin edilen meselâ İmam Mâtürîdî, Nâtîfî gibi eski müelliflerin eserlerinden o referansların derlenmesi ve bunların karşılaştırmalarının yapılması lâzımdır. Zira geçmiş metinlerde gördüğümüz iktibaslar günümüzde yayımlanan eserlerde aynıyla bulunmadığı gibi bazen de hiç bulunmamaktadır. Bu eksiklik veya fazlalıkların ve farklılıkların nereden kaynakladığı ciddî olarak tetkik edilmelidir.

Eserin icâzetli nüshalarını yayımda esas almak neşredilen metinlere güven artıran bir husustur. Hadislerin sened ve icâzet metotlarıyla nakledildikleri gibi kitapların da müelliflerinden bu şekilde nakledildikleri ve birçok ünlü âlimin sebet adı verilen çalışmalarında icâzetlerine sahip oldukları eserlerin, müelliflere kadar varan senedlerini zikrettikleri bilinmektedir. Özellikle şerhleri bulunan eserlerin şerhlerinin başlarında şârihler metinlerin müelliflere kadar varan senedlerini zikrederler. İşte bu tür icâzetli metinlerin bulu-

IV Congreso Internacional de Estudios Jurídicos Islámicos: Derecho y Sufismo (ed. Alfonso Carmona), Murcia 2006, s. 319-325.

³³ Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâî el-Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981, s. 122; ayrıca bk. a.g.e, s. 160, 357; Şerafettin Gölcük – Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", *DİA*, XII, 544-547; Şükrü Özen, "Ebû Hanîfe'nin Usûl ve Furû Anlayışının İtikâdî Temelleri", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi [Sempozyum Tebliğ ve Müzâkereleri]*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, II, 115. Kurav'ın düzenlediği Ebû Hanîfe sempozyumunda İlyas Çelebi Ebû Hanîfe'ye nispet edilen risâlelerin otantikliği meselesini gündeme getirmiş ve Yusuf Şevki Yavuz da yazma nüshaların incelenip farklılıkların tespit edilmesi zaruretinin ortaya çıktığını vurgulayarak erken dönem yazma nüshaları arasındaki farklılıkları ele alan bir doktora çalışması yapılması önerisinde bulunmuştur. Bk. Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikâda Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", a.g.e, II, 188-200.

nup onlar üzerinden neşirlerin yapılması örneğin İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* gibi eserlerine sonradan müdahaleler yapıldığı gibi iddiaların test edilmelerini sağlayarak yapılan neşre güveni artıracaktır.

III. FIKIH LİTERATÜRÜ ve TAHKİK

Hanefî fıkıh literatürü yayımlanma konusunda, genellikle dili Arapça olan Müslümanlar tarafından benimsenen diğer üç mezhebin literatürüne göre daha şanssız bir görünüm arz etmektedir. Bugün ilim adamları tarafından kullanılan Hanefî fıkıh kitapları çoğunlukla bu mezhebin resmi mezhep olarak tatbik edildiği Osmanlı döneminde İstanbul, Mısır veya Hindistan'da ilk baskıları yapılmış olan ve günümüzde kâr amaçlı olarak ofset baskılarla çoğaltılan eserlerden ibarettir.

Maalesef Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra bunlara, daha önce hiç basılmamış çok az eser ilâve edilebilmiştir. Bunda Hanefî mezhebinin Türkler -Balkanlar, Orta Asya ve Kafkas bölgelerinde yaşayanlar dahil-, Pakistanlılar, Hindistanlılar, Afganlar, İranlılar gibi genelde dilleri Arapça olmayan Müslüman milletler tarafından benimsenmiş olmaları ve modernleşmenin getirdiği bazı toplumsal dönüşümler yanında özellikle ülkemizde tahkik çalışmalarının küçümsenmesi de önemli rol oynamıştır. Ancak son zamanlarda Hanefî literatürünün yayımlanmasında da bir kıpırdanma olduğu gözlenmektedir. Hanefî fıkıh literatürünün tenkitli neşri konusunda ne gibi çalışmalar yapılabileceğini anlamak için bu literatürün tarihi ve hâlihazır durumu hakkında burada bazı tespitler yapmak yararlı olacaktır.

Hanefî fıkıh literatürünün mezhebin teşekkül döneminden sonra sıhhatleri açısından bir tasnife tabi tutuldukları görülmektedir. Bu tasnife göre ilk Hanefî fıkıh kitapları mütevâtir olarak nakledilen zâhiru'r-rivâye (usûl) ve nakli mütevâtir olmayan nâdiru'r-rivâye (nevâdir) şeklinde değerlendirilen metinlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla birinci grup eserler Hanefî mezhebinin resmî görüşünü temsil ederken ikinci grupta yer alanlar ancak birinci grupta çözümü bulunmayan konularda sonraki âlimlerin tercihleri sayesinde

de mezhepte geçerlilik kazanmakta veya zâhiru'r-rivâye kısmında imamlar arasında görüş farklılıkları bulunduğu dikkate alınmaktadır. Bugün akademik camiada kullanılan temel kaynaklar arasında bulunan Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı ile *İhtilâfî Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*'sı ve Şeybânî'nin *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne* ile yine bu müelliflere ait *el-Âsâr* adlı eserler zâhirü'r-rivâye kısmında değerlendirilmemiştir. *Kitâbü'l-Hiyel*'in ise Şeybânî ya da Ebû Yûsuf'a aidiyeti yahut eserin bu iki âlimden daha sonra kaleme alınmış olduğu tartışmalıdır.

Geçmişte sıhhatleri müsellemler kabul edilerek ders halkalarında okutulup ezberletilen, üzerlerine şerhler yazılan ve sonraki nesillere aktarılan zâhiru'r-rivâye diye bilinen altı eserin biri dışında (*ez-Ziyâdât*) her ne kadar bazı yayımları ve hatta bazılarının muhtelif dillere tercüme bulunsa da en güvenilir yazmalara ve şerhler içinde geçen metinlere dayalı olarak ilmî metotlarla tahkik edilmek suretiyle basımları gerçekleştirilmiş değildir. Dolayısıyla İmam Muhammed'in kaleminden çıkmış hallerini bugün için güvenilir neşirlerden okuma imkânına sahip değiliz. *Kitâbü'l-Asl*'in beş cilt halinde yapılan neşrinin eserin tamamı olduğu ifade edilmekteyse³⁴ de eseri yeniden yayıma hazırlayan Mehmet Boynukalın'a göre neşredilen bu beş cilt aslında eserin üçte biri kadarına tekabül etmektedir. *Kitâbü'l-Asl* kaynaklardaki ifadelerden anlaşılacağı üzere ilk zamanlarda bir bütün eser olarak görülmemekteydi. Nitekim İbnü'n-Nedîm Şeybânî'nin eserlerini sıralarken "usûle dair kitapları" tabirini kullanarak daha sonraki fıkıh kitapları sistematüğinde yer alan bölüm başlıklarını "*Kitâbü's-Salât, Kitâbü'z-Zekât, Kitâbü'l-Menâsik...*" şeklinde sıralar.³⁵

Bazı kaynaklarda da bu eserin bölümlerine *Kitâbü Salâti'l-Asl, Kitâbü Savmi'l-Asl, Kitâbü Talâki'l-Asl, Kitâbü Büyû'i'l-Asl...* şeklinde³⁶ ve bazı

³⁴ Halit Ünal, "el-Asl", *DİA*, III, 494.

³⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts., s. 287-288. İbnü'n-Nedîm İmam Ebû Yûsuf'a da benzer biçimde usûl ve emâlî taksimi yaparak kitaplar nispet etmektedir. Bk. a.g.e., s. 286.

³⁶ Nâtîfî'nin (ö. 446/1054) *el-Ecnâs ve'l-furûk* adlı eserinin hemen her sayfasında *Kitâbü'l-Asl*'a bu şekilde atıflar yapılmıştır. Bk. Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hanefî en-Nâtîfî, *el-*

kaynaklarda ise *el-Asl* ismine nispet edilmeksizin doğrudan Kitâbü's-Salât, Kitâbü's-Savm, Kitâbü't-Talâk, Kitâbü'l-Büyû'... şeklinde referanslar yapılmaktadır.³⁷ Bu da göstermektedir ki Şeybânî'nin elinde mezhebin fikhî birikimine dair bir asıl nüsha var ve diğer eserler bu esere dayanılarak telif edilmektedir. *el-Câmi'u's-sagîr*'in malzemesinin Ebû Yûsuf tarafından temin edilerek Şeybânî'ye yazdırıldığına dair de çeşitli rivayetler bulunmakta ve bu eserdeki üç veya dört meselenin zâhiru'r-rivâye olup olmadığı da tartışmalıdır.³⁸ Aslının mevcudiyeti bilinmeyen *es-Siyerü's-sagîr* (İslâmabad 1998) Hâkim eş-Şehîd Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin (ö. 334/945) *el-Kâfi* adlı eserinin İstanbul nüshaları esas alınarak bu eserin içindeki muhtasar metinden çıkarılmak suretiyle yayımlanmıştır. Hâkim eş-Şehîd Şeybânî'nin kitaplarında genişçe anlatılan ifadelerin manalarını zikredip mükerrer meseleleri hafzetmek suretiyle *el-Muhtasar*'ı (*el-Kâfi*) meydana getirmiştir.³⁹ Dolayısıyla buradaki metinler Şeybânî'nin metinleriyle aynı değildir. Bu bakımdan anlamın aynen korunduğu kabul edilse bile metnin lafzına dayalı olarak imamların kanaatleri hakkında bir çıkarımda bulunma imkânı zayıflamıştır.

Geçmiş ulema asıl metne ulaşmanın ehemmiyetini çok iyi kavramışlardı. Nitekim Şemsüleimme es-Serahsî'nin *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr* adlı eserinin mukaddimesinde nakledildiğine göre hocası Halvânî *el-Câmi'u's-sagîr*'in meselelerinin çoğunluğunun *el-Mebsût*'ta (*Kitâbü'l-Asl*) zikredilmiş olmasına rağmen bu eserin aslına ulaşmanın getirdiği faydaları şöyle sıralamıştır. Bu kitabın meseleleri üç kısımdır:

1. Sadece bu kitapta bulunan rivayetler.

Ecnâs ve'l-furûk (thk. Mehmet Ali Orhan), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996 (Basılmamış Doktora Tezi).

³⁷ Serahsî, *Usûl*, I, 416 ve II, 387 (indeks).

³⁸ *Keşfü'z-zunûn*, I, 561; ayrıca bk. Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, 196; Eyyüb Said Kaya, "*el-Mebsût*", *DİA*, XXVIII, 215.

³⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 3. Benzer bir çalışmayı Radıyyüddin es-Serahsî (ö. 571/1176) *el-Muhît* adlı eserinde yapmış, o da Şeybânî'nin eserlerini esas alarak bunlara daha sonraki bir kısım literatürü eklemiş, ancak metinleri olduğu gibi muhafaza yerine aynı anlama gelecek daha kısa ifadelerle özetlemiştir.

2. Diğer kitaplarda zikredilmekle birlikte onlarda cevabın Ebû Hanîfe'nin mi yoksa başkasının mı görüşü olduğu tasrih edilmemiş, burada ise her faslın cevabında Ebû Hanîfe'nin görüşü açıkça ifade edilmiş olanlar. 3. Bu eserde farklı bir lafızla tekrarlanmış meseleler. Lafız değişikliğinden, diğer kitaplarda zikredilen lafızdan istifade edilmeyen bir faide elde edilmektedir.⁴⁰ Görüldüğü üzere eserin orijinal haline ulaşma bambaşka açılımlar getirebilmektedir. Aynı şekilde bu eserlerin farklı nüshaları da farklı yorumlara açık ifadeler içermektedir. Meselâ Mergînânî (ö. 593/1197), *el-Câmi'u's-sagîr* nüshalarının birinde gördüğü farklı bir ifadeyi kaydetmektedir.⁴¹ Dolayısıyla çok eski dönemlerden itibaren eserlerin nüshalarında farklılaşmalar ortaya çıktığı için ister istemez bu gibi durumlar fikhî yorumlarda etkili olmuştur.

Hanefî mezhebinin imamlarının görüşlerini onların ifadelerini içeren en sağlam ve en güvenilir metinlerine dayanarak anlamaya çalışacak isek öncelikle bu metinlerin sağlıklı biçimde ortaya konmaları elzemdir. Fıkıh tetkiklerine İmam-ı A'zam ve talebelerinin gerçek ifadeleri ne idi bunu ortaya koyarak başlamak şarttır. Çünkü malum olduğu üzere daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerde ilk imamlara ait metinlerde ifade edilmeyen yeni meselelerin çözümleri, o metinlerin mantıksal yapılarını dikkate alarak açıklama yöntemini ifade eden tahrîclerle ortaya konmuş ve bu görüşler imamlara nispet edilmiştir. İmam-i A'zam şöyle der, şöyle dedi gibi ifadelerde çoğu

⁴⁰ *Keşfü'z-zunûn*, I, 561-562.

⁴¹ Ebü'l-Hasan Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *Kitâbü't-Tecnis ve'l-mezîd* (nşr. Muhammed Emîn Mekki), Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004/1424, II, 58-59. Mergînânî *el-Hidâye* adlı eserinde de gerek Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-sagîr* ve gerekse Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ının nüshalarındaki farklılıklara işaret ederek bu farklılıklardan bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Meselâ bk. Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts., I, 37, 92, 111, 147, 165, 189; II, 41, 126, 144, 173, 174, 179; III, 14, 31, 86, 93, 110, 123, 141, 181, 195, 249, 254, 284; IV, 11, 13, 34, 35, 66, 141, 198, 206, 209, 245. Kitaplardan yapılan nakiller üzerinde söz söylerken nüsha farklılıklarına dikkat çekme İslâmî literatürde yerleşik bir gelenektir. Kimi eserlerde nadiren görülen bu hususa bazı eserlerde, özellikle şerh ve hâşiyelerde ise sistematik biçimde yer verildiği görülmektedir. Örneğin Fahreddin ez-Zeylaî'nin (ö. 743/1342) *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313) adlı eserine bir hâşiye yazan Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin İbnü's-Şelebî (ö. 947/1540) adı geçen eserinde nüsha farklarına sıkça yer vermektedir.

zaman bu tür tahrîcleri yapan âlimler onların ifadelerinden anladıklarını dile getirmektedirler. Dolayısıyla bu aslında İmam'ın ifadesinden "anlaşılan" şeydir.

Takdir edileceği üzere bir ifadeden anlaşılan şey başka, ifade edilen başka şeydir. Zira anlaşılarda anlayanın kişisel becerilerinin önemi büyüktür. Kuşkusuz bu metinleri anlarken sonraki ulemanın yorumlarından istifade edilecektir, ama bir metinden birçok kişi farklı şeyler anlayabilir. Nitekim Hanefî mezhebinin anlaşılması ve geliştirilmesinde önemli katkıları bulunmuş olan meşâyihin aynı metinleri kullandıkları halde farklı kanaatler benimsedikleri, meselelere farklı yorumlar getirdikleri bilinen bir husustur. Bu durum öyle farklılık göstermektedir ki aynı meselede farklı âlimlerce "Ebû Hanîfe'nin bu konudaki kanaati şudur" kesinliğinde İmam-ı A'zam'a birbirine zıt görüşler nispet edilebilmiştir.

Mezhep imamlarından sonraki dönemlerde yaşamış mezhep âlimlerinin yeni meselelere çözüm ararlarken imamların mevcut fıkıh metinlerini titizlikle gözden geçirdikleri ve mesailerini bu metinler üzerinde yoğunlaştırdıkları bilinmektedir. Şerh ve ihtisar yoluyla söz konusu metinler üzerine çalışmalar yaptıkları gibi kendi dönemlerindeki meseleleri konu alan yeni eserler (vâkıât, nevâzil, fetâvâ, fevâid) ve fıkıh el kitapları mahiyetindeki muhtasarlara kaleme almışlardır. Ayrıca fikhî tetkik ve araştırmalar daha rafine hale getirilmeye başlanmış, kavramsallaştırma sürecinde önemli gelişmeler yaşanmış ve başta usûl-i fıkıh olmak üzere cedel, kavâid, furûk, hilâfiyât gibi fıkıh ilmi içerisinde çeşitli özel branşlar geliştirilmiştir. Bu muazzam literatürün ne yazık ki çok sınırlı bir bölümü basılabilmiş, büyük bölümü hala yayımlanmayı beklemektedir.⁴² Bu literatür fıkıh tarihinin bugün kapalı kalan pek çok yönünü aydınlatacak malzeme içerdiği için önyargısız biçimde yaklaşılarak mümkün olduğunca bir an evvel gün yüzüne çıkarılmalıdır. Bu nedenle geçmişte bazı eserler hakkında bazı âlimlerin "muteberâttan değildir"

⁴² Hanefî fıkıh literatürünün özellikle Türk hukuk tarihini ilgilendiren kısmıyla ilgili olarak bk. "Türk Hukuk Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5 (2005); Şükrü Özen, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-Problemler-Teklifler (Sempozyum)*, İstanbul 2007, s. 97-116.

gibi olumsuz değerlendirmeleri bu konuda caydırıcı olmamalıdır. Meselâ Zâhidî'nin *el-Kınye* adlı eseri bazı kaynaklarda müellifin Mu'tezilî olması sebep gösterilerek muteber kabul edilmemesine karşın diğer bir kısım Hanefî literatürde kaynak olarak kullanılmakta ve ondan fetvalar nakledilmektedir.

Osmanlı hukuk literatürüne gelindiğinde öncelikle fetva koleksiyonlarının büyük çoğunluğunun neşredilmemiş olduğu gerçeği ile karşılaşılıyor. Öte yandan fetva mecmualarının tespitine yönelik bazı çalışmalar yapılmış olsa da bütün şeyhülislâmların ve müftülerin görevde buldukları süre içinde fetva vermiş oldukları vakıası karşısında bu çalışmalardan da anlaşılacağı üzere bütünü kuşatıcı tespitler henüz gerçekleştirilememiştir. Böyle bir çalışma belki hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Fakat bu karara varabilmek ancak elde mevcut yazma koleksiyonlarının ve arşivlerin tamamının gözden geçirilmesinden sonra mümkün olabilecektir.

Zira yaptığımız çeşitli incelemeler sonucunda gördük ki şeyhülislâmların ve muhtelif şehirlerin müftülerinin fetvaları mecmuaların içinde, kitapların kenarlarında, başlarında veya sonlarında nakledilmektedir. Öyle ki Osmanlı zamanında kaleme alınmış herhangi bir mecmuanın kıyısında köşesinde genellikle bir Ebüssuûd fetvasıyla karşılaşırız. Bunlar bir tarafa Ebüssuûd'un kâtipleri tarafından derlenen ve ona aidiyeti bilinen mecmualarda belki on binlerce fetvası bulunmasına rağmen bunlardan sadece küçük bir bölümü bir lisans tezi olarak yayımlanabilmiştir. Bunun yanında daha başka şeyhülislâmların fetva mecmuaları bulunmakta ve onlar da henüz ortaya çıkarılmış değildir. Bu ilgisizliğin temelinde bu fetvaların bir orijinallik taşımadıkları ve eski mezhep görüşlerinin aktarılması ve bunların birbirlerini tekrarladıkları düşüncesinin yattığı görülmektedir. Bu genellemeler sebebiyle İslâm hukuk tarihinin bu önemli safhası incelenmiyor. Oysa belli konular çerçevesinde yapmış olduğumuz çalışmalar göstermiştir ki bu fetvalar arasında çok büyük farklar göze çarpmakta, şeyhülislâmlar arasında ciddi görüş farklılıkları bulunmakta, birisinin bir konuda câiz dediğine, diğeri gayri câiz, birisinin haram dediğine diğeri helâl diyebilmektedir. Bize göre Osmanlı hukuk yapısının gelişimi hakkında birinci elden kaynak taşıyan bu fetvaların gün yüzüne çıkarılması Türk hukuk tarihi bakımından büyük önem arz etmektedir.

Özetle diyebiliriz ki ilk Hanefî metinlerden günümüze kadar gelinerek temel eserler sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılmış değildir. Serahsî'nin *el-Mebsût*'unun Türkçe tercümesi üzerine çalışan bir heyette yer alan ve matbu nüshayı bazı yazmalarıyla da karşılaştıran bir arkadaşımın edindiği bilgiye göre matbu nüshada hatırı sayılır oranda kelime, cümle ve paragraf düşüklükleri bulunmaktadır.⁴³ Matbu eserlerde görülen bu tür eksiklikler ve farklılıklar bizzat müellifin eser üzerinde zaman içinde yaptığı tasarruflardan kaynaklanmış olabileceği gibi müstensihlerin yahut eseri yayımlayanların hatalarından da kaynaklanıyor olabilir. Ancak Burhânüddin Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (nşr. Ahmed İzzü İnâye ed-Dımaşkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2003/1424) adlı eserinin baskısında görüleceği üzere bu tür eksiklikler aslında dünyanın değişik kütüphanelerinde pek çok yazması bulunan bir eserin ele geçen ve okunaklı olmayan bir tek yazmasından hareketle yayımlanmış olmasından da ileri gelebilmektedir.⁴⁴

⁴³ *el-Mebsût*'un mevcut baskısında yer alan bazı eksiklikler ve hatalar hakkında bk. Kaya, "el-Mebsût", *DİA*, XXVIII, 216-215.

⁴⁴ Hanefî literatürün özensiz biçimde neşrine bir başka örnek olarak Mahmûd Nassâr ve es-Seyyid Yûsuf Ahmed tarafından neşredilen Nâsıruddîn Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'nin (ö. 556/1161) *el-Mültekat fi'l-fetâva'l-Hanefiyye* adlı eseri gösterilebilir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000).